

To analyze the concept of "mediation", which has become an innovative trend, M. V. Labutina's research on "mediation models" is of great importance. It defines the theoretical and legal basis of mediation, ways to resolve disputes or conflicts. To consolidate the main theoretical aspects of this work, the experience of mediators in regulating civil, family, and interethnic relations is presented. In addition, Labutina M.V. identified forms that correspond to the goals of mediation:

1. evaluation mediation-its purpose is to determine the essence of the dispute of mediation (scoping mediation), determine the boundaries of the conflict;
2. dispute settlement mediation - settlement of a dispute and reaching a mutually beneficial agreement;
3. mediation of conflict termination - development of rules of conduct (conflict containment mediation), conflict resolution;
4. transactional mediation agreed to resolve the conflict;
5. political mediation (policy making mediation) resolution of political conflicts in society [4, p.62-64];

Conclusion. In the modern understanding of mediation, an alternative (out-of-court) way to resolve these disputes consists in negotiations between the parties to the dispute under the guidance of a neutral intermediary (mediator). Mediation is used to resolve commercial, political, social, labor, family, criminal, and other disputes. The mediator contributes to the peaceful (pre-trial) resolution of conflicts as a mediator, not a lawyer, not a Prosecutor, but a mediator. This indicates that the work highlights innovative trends in the development of the concept of mediation [5].

Summing up, mediation is now recognized as a regulatory tool of public relations and has gained its significance. Mediation as an innovative science is a necessity of modern society. Therefore, the introduction of this industry into the science of Kazakhstan is a modern necessity.

References:

1. Akhmetova N. M. *Mediation as a means of alternative method of dispute settlement*. - Bishkek, Parus, 2008. - 115 p.
2. Antsupov A. Ya., Shipilov A. I. *Conflictology*. - Moscow: UNITY, 2000. -551 P
3. *Law of the Republic of Kazakhstan No. 401-IV dated January 28, 2011 " on mediation "(as amended as of 01.01.2016.) // Information system "Paragaph", 2016.*
4. Labutina M. V. *Models of mediation // Bulletin of Samara state University of Economics*. - 2012. - No. 7 (93) - pp. 62-64.
5. Dronzina T. *Mediation (training manual) / Republican state institution "Kogamdyk kelisim" under the President of the Republic of Kazakhstan, Research Institute "Public opinion"*. - Astana, 2015. - 320 p.

FTAMP 04.21.51

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-8940.13>

А.Д. Хамит*

Әлеуметтану мамандығының PhD докторанты

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Әлеуметтік ғылымдар факультеті,
Нұр-Сұлтан қ.

ӘЛЕУМЕТТІК-ТІЛДІК ҰСТАНЫМДАРДЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ТЕОРИЯЛАР

Аңдатпа

Мақалада әлеуметтік-тілдік ұстанымдарды зерттеуге бағытталған әлеуметтану және әлеуметтік психология ғылымдарының классикалық теорияларға шолу жасалған. Әлеуметтік ұстаным түсінігінің қалыптасуы, даму тарихы мен қалыптасу эволюциясы туралы айтылады. Әлеуметтік ұстанымдарының қалыптасу процесі У.Томас пен Ф.Знанецкий, олардың әдіснамалық өлшеу әдістері Г.Олпорт, Р.Лапьер, Л.Терстоун, В.А.Ядов, И.Ф.Девятко, қалыптасу мәселесі М.Вебер, Э.Дюркгейм, Ю.Хабермас, Э.Гидденс, М.Рокич, П.Бурдьё және басқа ғалымдардың әлеуметтік парадигма негізінде қарастырылады. Жұмыстың мақсаты – әлеуметтік ұстанымдардың қоғамдағы әлеуметтік-тілдік

процестерді зерттеудегі әлеуметтанулық алғышарттарды қалыптастыру, ұстанымдарды анықтау арқылы қоғамдағы әлеуметтік құбылыстарды талдау.

Түйін сөздер: әлеуметтік ұстанымдар, әлеуметтік тілдік ұстанымдар, аттитюд, жеке тұлға ұстанымдары.

*A.D. Khamit**

*PhD student of the specialty social studies
L. N. Gumilyov Eurasian National University, Faculty of Social Sciences,
Nur-Sultan*

SOCIOLOGICAL THEORIES IN THE STUDY OF SOCIO-LINGUISTIC POSITIONS

Abstract

The article provides an overview of the classical theories of sociology and social psychology, aimed at studying social and linguistic attitudes. It tells about the formation of the concept of social attitudes, the history of development and evolution of formation. The process of formation of social attitudes V. Thomas and F. Znanetsky, their methodological measurements G. Allport, R. Lapierre, L. Thurston, V. A. Yadov, I. F. Devyatko, the problem of formation is considered on the basis of the social paradigm M. Weber, E. Durkheim, J. Habermas, E. Giddens, M. Rokich, P. Bourdieu and others. The aim of the work is to form sociological prerequisites for the study of social and linguistic processes in society, analysis of social phenomena in society by determining attitudes.

Key words: social attitudes, social linguistic attitudes, attitude, personal attitudes.

*А.Д. Хамит**

*Докторант PhD по специальности социология
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Факультет социальных наук,
г. Нур-Султан*

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕОРИИ В ИЗУЧЕНИИ СОЦИАЛЬНО-ЯЗЫКОВЫХ ПОЗИЦИЙ

Аннотация

В статье представлен обзор классических теорий социологии и социальной психологии, направленных на изучение социально-языковых установок. В нем рассказывается о формировании концепции социальных установок, истории развития и эволюции становления. Процесс формирования социальных установок В. Томас и Ф. Знанецкий, их методологические измерения Г. Олпорт, Р. Лапьер, Л. Терстон, В. А. Ядов, И. Ф. Девятко, проблема формирования рассматривается на основе социальной парадигмы М. Вебер, Э. Дюркгейм, Ю. Хабермаса, Э. Гидденса, М. Рокича, П. Бурдьё и других. Целью работы является формирование социологических предпосылок для изучения социальных и языковых процессов в обществе, анализ социальных явлений в обществе путем определения установок.

Ключевые слова: социальные установки, социально языковые установки, аттитюд, личностные установки.

Кіріспе. Қоғамдағы әлеуметтік-тілдік ұстанымдарды зерттеуде қалыптасқан классикалық әлеуметтану теориялар арқылы ұстанымдар (установки), аттитюд, құндылықтар, нормалар сияқты негізгі категорияларға логикалық түсінік жасау маңызды. Бұл әлеуметтік ұстанымдарға ықпал ететін әлеуметтік факторлардың (қоғамдық, таптық, топтық, қоршаған орта, референттік топтар, туған жері, аймақ, этникалық шығу тегі), психологиялық: когнитивті, бихевиористік, аффективті; тарихи (этнолингвистика, тілдік қарым-қатынастар) экономикалық, діни факторларды анықтау және талдауға мүмкіндік береді.

Алдымен тілдік ұстанымдар Осыған байланысты мақалада әлеуметтік ұстанымдар түсінігін анықтауға, оның даму тарихы мен эволюциясына мән беріп көрейік.

Әлеуметтік ұстанымдар мәселесі қазіргі кезде пәнаралық мәртебесіне ие. Оның қалыптасуына әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар шеңберінде негізгі әлеуметтік институттардың ролі ықпал етеді, мысалы, отбасы, референттік топтар, бұқаралық ақпарат құралдары және басқа әлеуметтік субъектілер.

Нәтижелерді талдау. Әлеуметтік ұстаным - әлеуметтану мен әлеуметтік психологияда тұрақты бейімділікті, индивидтің немесе топтың әлеуметтік маңызды объектіге бағытталған әрекетке дайын болуын білдіретін ұғым. Бұл терминді алғаш рет Чикаго әлеуметтану мектебінің өкілдері У.Томас пен Ф.Знанецкий «Еуропа мен Америкадағы поляк шаруасы» 1918 жылғы еңбегінде жеке адам мен қоғамдық ұйым арасындағы байланысты талдау үшін қолданған. Әлеуметтік ұстанымдар ретінде олар индивидтің әлеуметтік объектінің құндылығын, мағынасын, мәнін, белгілі бір құндылықтарға қатысты индивидтің сана күйін психологиялық тәжірибесін [1], құндылық объектілеріне қатысты потенциалды белсенділікте көрінетін сана күйі ретінде [2, 49-50 б.] түсінді.

У.Томас пен Ф.Знанецкий әлеуметтік ұстаным (attitude) тұжырымдамасы арқылы индивидтердің топтың (немесе қоғамның) мүшелері ретінде олар үшін белгілі әлеуметтік қабылданған мінез-құлық тәсілдерін тағайындайтын белгілі бір құндылықтарға субъективті бағдарларын белгілейді. Знанецкий поляк шаруаларының алғашқы топтарын зерттеудің міндеттерінің бірін адамдар арасындағы әлеуметтік өзара әрекеттесудің негізінде жатқан әлеуметтік қатынастарды анықтаудан көрді. Ол осы көзқарастарды өзгертудің себептері мен заңдылықтарын анықтауға тырысты [3, 117 б.].

1930 жылдары субъективті айнымалыларды өлшеудің дұрыс социологиялық дәстүрі қалыптаса бастады, бұл психологиялық өлшеу дәстүрінен өзгеше болды, бірақ оған соңғысы қатты әсер етті. Сонымен қатар, қатынасты зерттеу социологиялық және психологиялық өлшем парадигмаларын саралаудың алғашқы бағыты болды [2, 49-50 б.].

Әлеуметтік ұстанымдарды тәжірибелер негізінде толық анықтауға тырысқан Г. Олпорт, У. Мак-Гайр әлеуметтік психология саласында маңызды үлесін қосты [4], олар тұлға және әлеуметтік орта арасындағы қатынастар тұрғысынан талдады, ал ұстанымдардың (set) терминінің атасы және грузиндік психологиялық мектебінің өкілі Д.Узнадзе [5] оны психофизиологиялық феномен ретінде зерттеді.

Әлеуметтік психологтар жеке тұлғаның өміріндегі психикалық және мінез-құлықтық белсенділігіне бағытталған ішкі дайындық қалпын ұстанымдар деп түсіндірсе, яғни адамның өмір бойы байыпталмас (санадан өтпеген) білім алу негізінде қалыптасатын ұстанымдар қалпі. Сондай-ақ, психологтардың пікірінше, ұстанымдар біздің санамыздың мазмұнын анықтайтын және бағыттаушы факторға айналады [6].

Ұстанымдардың әлеуметтанулық және психологиялық зерттеу тарихында әлеуметтік ұстаным мен жеке тұлғаның немесе топтың нақты мінез-құлқы арасындағы байланыс әрдайым тікелей және айқын бола бермейтіндігін көрсетеді. 1930 жылдары АҚШ-та жүргізілген Р.Лапьердің атақты эксперименттері индивидтің өзін әрқашан көзқарасқа сәйкес ұстай алмайтындығын көрсетті [7, 136 б.].

Бұл, атап айтқанда, белгілі «Лапьердің парадоксын» әр түрлі түсіндіруде айтылды. 1934 жылы Р.Лапьер екі қытайлық әріптестерімен бірге АҚШ-тағы екі жүзден астам қонақ үй, мейрамхана мен саяхаттау демалыс орындарға барды. Бұл ұйымдардың менеджерлері Р.Лапьер және оның серіктеріне қызмет көрсетті, яғни нақты мінез-құлық тұрғысынан сөзсіз қабылдады. Бірақ қонақ үйлердің менеджерлері мен иелерінің көпшілігі (91%) оның қытайлықтардың алты айдан кейін олардың қонақ үйлеріне келуі туралы ықтимал жазбаша өтінішінен бас тартты, бұл жерде мүмкін мінез-құлықтың әрекетті бағалауда байқалады [8, 26 б.].

Сонымен, ХХ ғасырдың ортасына қарай әлеуметтік психология мен әлеуметтануда жеке тұлғаның реакцияға дайын болуымен көрінетін және қалыптасқан алдыңғы тәжірибеге сүйене отырып, оның мінез-құлқына бағыттаушы әсер ететін белгілі бір сана күйі мен жүйке жүйесі ретіндегі әлеуметтік ұстаным туралы түсінік қалыптасты [7, 137 б.].

Жалпы әлеуметтік ұстанымдардың құрылымын зерттеуде оның құрайтын компоненттерге байланысты екі негізгі топқа бөлуге болады. Бірінші топқа әлеуметтік объектіге жағымды немесе жағымсыз реакцияның дайындығында көрінетін құндылықтық ұстанымдар ретінде қарастырылатын теориялар кіреді. Екі компонентті ұстанымдар құрылымының авторларының ішінде Л.Терстоунды [12] атап өту керек, ол тұжырымдарды жұптық салыстыру принципі бойынша әлеуметтік ұстанымдарды өлшеудің өзіндік шкаласын жасаған.

Әлеуметтанулық анықтамаларда эмоционалды-бағалау компоненті көбінесе негізгі болып табылды. Мысалы, Терстоунның жиынтық объектісіне байланысты жағымды немесе жағымсыз сезімдердің шиеленіс деңгейі деп түсінетін жиынтық туралы анықтамасы келтірілген [2, 54-57 б.]. Осы әдісті қолдана отырып, Л.Терстоун соғысқа, өлім жазасына, шіркеуге, әдет-ғұрыпқа, әлеуметтік институттарға және басқаларға деген көзқарасты талдады. Бұл қатынасты Л.Терстоун «көпөлшемді психологиялық құрылым» ретінде анықтаған, онда ақпараттың болжамды жүктемесі оның когнитивті құрамдас бөлігінен гөрі артық болады [9, 30 б.]. Сонымен қатар, И.Сарнофф туралы айтқанымыз жөн, ол қатынасты «объектілердің белгілі бір класына оң немесе теріс реакция жасау тенденциясы» деп анықтады [9, 21 б.]. И.Сарнофф атап өткендей, көзқарас «рационалды» тәсілдің, яғни көзқарастардың қолданыстағы жүйесі шеңберінде жаңа ақпарат ағынының арқасында өзгеруі мүмкін. Сонымен қатар, топтың нормативті қысымы индивидтің әлеуметтік ұстанымын өзгертудің анықтаушы факторы ретінде әрекет етеді [10].

Ұстанымның құрылымын нақтылай отырып, Д.Кац оның құрамына ұстанымның объектісін, оның басқа объектілермен байланысын көрсететін аффективті (жанашырлық немесе антипатия сезімі) және когнитивті (білім) элементтерді қосатындығын атап көрсетеді [11, 108 б.]. Д.Кацтың көзқарасы бойынша аттитюд құрылымының белгілі бір тұрақтылығын атап өтіп, оған сәйкес позицияны ұстанады, оған сәйкес әр түрлі жағдайда қатынастың танымдық немесе аффективті компоненттері көрінуі мүмкін, сол арқылы басқа нәтиже анықталады.

Теориялардың екінші тобы қатынасты үш компонентке бөлуді қарастырады. Ұстаным құрылымының үш компонентті теориясын алғаш рет М.Смит анықтаған. Мұндағы аттитюд құрылымына когнитивті компонент (әлеуметтік ұстаным объектісі туралы хабардар болу); б) аффективті компонент (объектіні эмоционалды бағалау, оған деген жанашырлық пен антипатия сезімдерін анықтау); в) мінез-құлық (конативті) компонент (объектіге қатысты дәйекті мінез-құлық) [11, 102 б.]. М.Смит сипаттаған әлеуметтік ұстанымдардың үш компонентті құрылымының психологиялық мәні бар екенін ескеру керек, ол кездейсоқ жағдайларға жауап ретінде жеке тұлғаның мінез-құлқын түсіндіреді [7, 138 б.].

Әлеуметтік ұстанымдарды өлшеу әдістерін алғашқылардың бірі болып жасаған Л. Терстоун, негізінен аффективті реакциялардың шешуші маңызы бар субъектілердің ауызша мәліметтеріне сүйенді, солар арқылы адамның әлеуметтік ұстанымдар шкаласының континуумындағы позициясын анықтауға болады [12]. Сол сияқты Ф.Хайдер әлеуметтік ұстанымды анықтайды, оның пікірінше, әлеуметтік ұстаным дегеніміз - бір жеке тұлғаның басқасына немесе белгілі бір құбылысқа деген оң немесе теріс қатынасы [13].

Әлеуметтанушылардың тұлғаның мінез-құлқын анықтау тұрғысында әлеуметтік ұстанымдарды әлеуметтік психологияда пәнаралық бағытта қарастырады. В.А.Ядов [14, 89 б.] жеке тұлғаның әлеуметтік мінез-құлқын реттеудің диспозициялық тұжырымдамасы шеңберінде жеке тұлғаның әлеуметтік ұстанымдарды зерттеген, оларды жүйелік мәні бар және жеке тұлғаның барлық өмірлік бағыттарын қамтитын, адамның белсенділікке дайындығының мақсатты түрде қалыптасуын қамтамасыз ететін диспозициялар ретінде қарастырады. Яғни, адамның мінез-құлқы мен іс-әрекетін реттеуші рөлін атқаратын диспозициялық формациялардың күрделі жүйесі. Диспозициялар жеке тұлғаның іс-әрекетінің нақты әлеуметтік шарттары мен оған деген субъективті қатынасы арасындағы байланыс ретінде, В.А.Ядовтың пікірінше, тұлғаның әлеуметтік мінез-құлқын реттеу, өзін-өзі реттеу және болжауды қамтамасыз ететін субъектінің бұрынғы тәжірибесі мен жалпыланған психологиялық сипаттамаларына тәуелді.

Бұл бейімделулер иерархиялық түрде ұйымдастырылған. Тиісінше, диспозицияның төрт деңгейі бар:

- а) қарапайым бекітілген ұстанымдар;
- б) әлеуметтік бекітілген ұстанымдар немесе аттитюдтер;
- в) негізгі әлеуметтік ұстанымдар;
- г) тұлғаның құндылық бағдарлары [14, 89 б.].

В.Ядов дамудың иерархиялық деңгейіндегі қатынас неғұрлым жоғары болса, танымдық компоненттің рөлі соғұрлым жоғары болады, сондықтан әлеуметтік ұстаным толығымен саналы құбылыс деп атап өтеді [14, 89 б.].

Жоғарыда келтірілген көзқарастар мен пайымдаулар әлеуметтік ұстанымның келесі белгілерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

- психофизиологиялық бірлік, яғни психикалық және физиологиялық бірлік. Психикалық мағынада әлеуметтік ұстаным саналы күй ретінде көрінеді;

- өзін-өзі ұстауға дайындық жағдайы; яғни әлеуметтік ұстаным бұл реакция емес, реакцияға дайын болу. Айнымалылардың сипаттамалары тұрғысынан, бұл сыртқы әсердің мінез-құлыққа әсер етуі арқылы аралық болып табылады;

- оның элементтері арасындағы өзара әрекеттесу ерекшеліктерін көрсететін ұйымдасқан құрылым;

- әлеуметтену процесі шешуші рөл атқаратын әлеуметтік тәжірибеге негізделген білім алу;

- белсенділікке динамикалық және бағыттаушы әсер ету, яғни оның валенттілік қасиеті бар, ал әлеуметтік ұстаным объектісі субъект үшін маңызды құндылық болып табылады [15, 5 б.].

Әлеуметтік ұстанымдарды зерттеуде басқару қызметінде «әлеуметтік ұстаным» және «аттитюд» терминдерін синоним ретінде қарастырып, олардың алғашқы (тұрақты емес немесе бейсаналық) ұстанымнан ажырату үшін қолданған. Ал алғашқы ұстанымның жалғасы, яғни әлеуметтену процесімен аналогия тұрғысында қарастырған. Осыған орай әлеуметтану тұрғысынан ұстанымдар әлеуметтік бағдармен, сана-сезіммен, эмоционалдылығымен ерекшеленеді. Сонымен қатар, субъектінің өзі қалыптасу процесі, сондай-ақ тілдік ұстанымдардың функциялары мен дисфункциялары туралы аттитюд пен оның мотивін білу дәрежесіне қатысты бірқатар заңды сұрақтар туындайды [8, 24 б.].

Сонымен қатар, бір-біріне тәуелді болатын әлеуметтік ұстанымдардың құрылымын, мазмұны мен бағытын бөліп алған жөн. Тіпті Д.Н.Узнадзе ұстанымды қалыптастырудың екі факторын атап өтті: қажеттіліктің болуы және осы қажеттілікті қанағаттандыруға болатын жағдай [8, 24 б.].

Бастапқыда бұл факторлар әлеуметтік ұстанымдардың үш деңгейлі құрылымын анықтайды деп болжауға болады: қажеттілік те, оны қанағаттандыру жағдайы да объект туралы білімді, оған деген эмоционалдық ұстанымды, көрінетін реакцияларды қалыптастырады. Тиісінше, ұстанымның үш деңгейі бар: танымдық; аффективті; мінез-құлықтық. Қазірдің өзінде ұстанымды қалыптастыру кезеңінде көптеген факторлар өздігінен пайда болады, оны болашақта бақылау субъектісі өзі жүзеге асыра алмауы мүмкін, мысалы, манипулятивті технологиялардың әсері, жағдайды бағалаудың субъективтілігі, ойдан шығарылған қажеттіліктер, өзін-өзі бағалаудың жоғарылауы және т.б. және оның мазмұны объектілерге қатысты нақты біліммен, эмоциялармен және реакциялармен қалыптасады [8, 24 б.].

Тіл процесі субъектісінің аттитюдтың мазмұны объективті факторлардың әсерінен қалыптасады және өзгереді: әлеуметтік топ ішіндегі коммуникацияның сипаттамалары, қарым-қатынастар жиілігі, әлеуметтік ұйымның қызмет саласының сипаттамалары және т.б., сонымен қатар ішкі себептер: темперамент, жағдайларды субъективті бақылау деңгейі, субъектінің құндылық бағдары, ұжымның алаңдаушылық дәрежесі және т.б. [8, 24 б.].

Ұстанымдар туралы американдық әлеуметтанушы Д.Дэвистің анықтамасы өзекті «әлеуметтік ғылымда жиі пайдаланатын ең зерттелген және нақты анықталмаған айнымалылардың бірі. Шынында да, ұнату немесе ұнатпау сезімі, таңдау немесе қабылдау, бейімділік немесе жиіркену, мақұлдау немесе мақұлдамау - олар қалай аталса да, мұндай жағымды және жағымсыз сезімдер соншалықты әмбебап болғандықтан оқулықтарда кездесетін анықтамалар талдау объектісін анықтауға қарағанда, автордың теориялық лагерін көрсетуге қызмет етеді» [16, 54 б.].

Д.Дэвистің ұстанымдарды анықтауға қатысты айтқанына қырықтан астам жыл өтсе де, әлеуметтанушылар арасында әлеуметтік ұстанымдарды анықтау, қалыптастыру және өзектендіру мәселесі бойынша дискуссия жалғасып жатыр. Дегенмен, әлеуметтік ұстаным мәселесі тек жалпы және әлеуметтік психологияның пәндік аймағы ғана бола алмайды. Сонымен қатар, ұстанымдарды қалыптастыру және өзекті әлеуметтік маңызды салдары негізінен қарастырған Д.Н.Узнадзе, М.Смит, М.Рокич, Г.Олпорт, Д.Кац және басқалар.

Бұл теориялардың негізгі ережелерін қорыта келе, әлеуметтік ұстанымдардың белгілі бір әлеуметтік объектіге жеке адамның немесе топтың жалпы бағытын түсінеміз, бұл тікелей іс-әрекеттің алдында болады және осы объектіге қатысты белгілі бір тәсілмен әрекет етуге бейімділікті білдіреді [8, 24 б.].

П.Бурдые «габитус» ұғымы арқылы ұстаным мен нақты мінез-құлық арасындағы сәйкессіздіктің әлеуметтік драмасын сипаттаған. Габитусты қабылдау мен бағалау схемаларының жүйесі, агенттер өздерінің ұзақ мерзімді тәжірибесі барысында алатын танымдық және дамушы құрылымдар ретінде

түсіндірді... «Габитус» бір уақытта тәжірибелерді өндіру схемалар жүйесі және тәжірибелерді қабылдау мен бағалау схемалар жүйесі болып табылады» [17, 75 б.]. Ол бұл механизм енгізілгенге дейін әлеуметтік кеңістік шынайы емес, тек мүмкін болатын класстармен толтырылады. Габитусты қабылдаудың матрицасы ретінде П.Бурдьё кез-келген әлеуметтік ұстанымды қалыптастырудағы маңызды делдалдық элемент ретінде қойды. П.Бурдьёнің өзі көзқарастың қалыптасу жағдайына субъектінің саналы, рефлексивті қатынасының қажеттілігін атап көрсеткені және әлеуметтік шындықты қабылдаудағы инерция қаупін түсінгендігі қызық: «Нақтырақ айтсақ, әлеуметтік тәртіпті легитимизациялау кейбіреулер пайымдайтын үгіт-насихаттың немесе символикалық ұсыныстың саналы бағытталған әрекетінің өнімі емес; бұл агенттер әлеуметтік әлемнің объективті құрылымдарына осы объективті құрылымдар тудыратын қабылдау мен бағалау құрылымдарын қолданатындығынан туындайды, демек, әлеуметтік әлемді өзінше қабылдауға бейімділік бар» [17, 80 б.].

Әлеуметтік кеңістік теориясының әдіснамалық арсеналы басқарушылық қызметтегі әлеуметтік ұстанымдарды зерттеуде жеткілікті дәрежеде қолданылмайтын сияқты. Шынында да, «габитус» ұғымын енгізе отырып, ол Ю.Хабермас пен Э.Гидденске ұқсас, Э.Дюркгейм мен М.Веберге қайта оралатын әлеуметтік құрылымдар мен жеке тәжірибелердің дәстүрлі қарсылығын жоюға тырысты. Бір жағынан, габитус - бұл адамға тән қабылдау мен қызметтің ішкі схемалары, екінші жағынан, әлеуметтік ұстанымдар. Ұстанымдарды түсіндіру кезінде әдет ұғымының жеткіліксіз қолданылуын түсіндірудің негізгі қиындығы П.Бурдьёнің өзі бейімделу мен оның бейсаналықтығындағы әдеттің негізгі тұтастығы мен бөлінбейтіндігін атап өткендігінде болуы мүмкін. Сонымен қатар, әдет-ғұрыпты актуалдау мен көрінісін формалдауға болатын әр түрлі көзқарастардың қалыптасуының өзіндік алғышарты болып табылатын ең маңызды алғышарт деп санауға болады.

Дегенмен, аттитюд белсенділіктің тұрақтануы мен формализациясының механизмі деп санауға болады, ол рефлексияның төмендеуімен субъектінің ойлау шамадан тыс алгоритмдеу факторы бола алады.

Сонымен қатар, ұстанымның бағдарлау критерийлері оның құрылымдық деңгейлерінің арақатынасына байланысты. Кәсіптік қызмет процесінде ұйым қызметкерлері әртүрлі жағдайларға қатысады, сондықтан менеджерге бағыныштылардың жұмысына деген өте стереотипті қатынастардан аулақ болу маңызды. Мұндай аттитюдтердің мысалдары - қызметкерлерге өздерінің сапаларын немесе мінез-құлық үлгілерін бейсаналық түрде проекциялау; жанашырлық таныта алмау; тек алғашқы ақпарат негізінде таныс емес қызметкердің жалпыланған бейнесін қалыптастыру; бір кездері өзіне ұқсас басқа қызметкерлер байқап қалған қызметкерге саналы түрде сипаттама беру; жақын ортаға толық сенімділікті орнату; шектен тыс конформизм немесе оған қарама-қарсы және т.б. Демек, басқару субъектілерінің әлеуметтік ұстанымдары жеке бақылаулар, еліктеу, ассоциациялар, ынталандыру (позитивті нығайту) негізінде қалыптасады және осы факторлардың субъектінің шағылу дәрежесі әр түрлі болады.

Зерттеліп отырған мәселеге әртүрлі әлеуметтік-психологиялық тәсілдерді талдау көзқарастарды социологиялық зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде интегративті социологиялық парадигманы (П.Бурдьё, Ю.Хабермас және т.б.) бөліп алуға мүмкіндік береді [8, 27 б.].

Әлеуметтану ғылымында соңғы жылдарда әлеуметтік ұстанымдарды құндылықтық бағдарлар категориясымен қатар тұлғаны зерттеу барысында қолданған. Нақты әлеуметтанулық зерттеулер негізінде құндылық бағдарлары мен әлеуметтік ұстанымдарды қалыптастыру ерекшеліктері, осы категориялардың теориялық талдауға тоқталайық.

Әлеуметтік ұстанымдар жеке сана мен қоғамды байланыстырушы буын ретінде әрекет етеді, олардың әрқайсысы үшін қайталанбас, ерекше, жеке нәрсе үшін қалады. Әлеуметтік ұстанымдардың жиынтығы адамға қоршаған әлемде, қоғамда шарлауға көмектеседі (немесе кедергі жасайды), әлеуметтік талаптар мен қоғамдық сананың үйлесімділігін қамтамасыз етеді. Жеке тұлғаның әлеуметтік ұстанымы - бұл қоғамдық сананың барлық формаларының, құрылымдарының және деңгейлерінің көрінісі, санадағы әлеуметтік және жеке тұлғаның үйлесімі [18, 10 б.].

Әлеуметтік ұстанымдар әлеуметтік жүйеде белгілі бір мақсаттар мен нақтылау құралдарына ұстаным ретінде әрекет етеді [19, 490-491 б.], жеке тұлғаның белгілі бір әлеуметтік аспектілерге жауап қайтаруға дайындығы ретінде: индивидтің бейімділігі, оны осы объектілерге қатысты басқаларға емес, белгілі бір түрде әрекет етуге итермелейді. Демек, адамның әлеуметтік ұстанымдары белгілі бір қоғамдық құбылыстарды бағалауға бейімділігі және осы құбылыстарға қатысты осы бағалаудан туындайтын әрекеттерге дайындығын білдіреді.

Бұл ұстанымдарда қоғамдық құбылыстарға деген жеке тұлғаның қатынасы қалыптастады. Осы құбылыстарды бағалауда, оларды қабылдауда немесе қабылдамауда көрінеді. Ұстанымдар бұл қоғамның ықпалы нәтижесінде өңделіп, оның санасы мен өзіндік сана-сезімінің қалыптасуы, даму процесінде туындайды. Әлеуметтік ұстанымдар едәуір дәрежеде алдын-ала әлеуметтік қарым-қатынастардың жиынтығымен анықталған. Ұстанымдардың қалыптасуы қоғам мен жеке тұлғаның өзара қарым-қатынасқа байланысты. Адамның барлық ұстанымдардың ішінен белгілі бір мағынада әлеуметтік ұстанымдар негізгі болып табылады, өйткені олар ең алдымен тұлғаның мәнін анықтайды [18, 10 б.].

Қорытынды. Тұлғалық ұстанымдар әрқашан әлеуметтік бағдарға ие оның қызметінде байқалады. Бұл бағыт сана арқылы жүзеге асырылады, өйткені адамның қызметі, оның қоршаған ортаға қатынасы саналы сипатта болады. Демек, әлеуметтік ұстанымдарды қалыптастыру процесі сананың белсенді қатысуымен жүреді. Ұстанымдар өзгермелі қалпында өмір сүрмейді. Адам оларды белгілі бір дәрежеде өзінің әлеуметтік жағдайларға байланысты мақсатты түрде өзгерте береді. Әлеуметтік ұстанымдар әлеуметтік болмысқа негізделеді, алайда ол қоғамдық сана арқылы өзгеріске ұшырайды. Ұстанымдар әлеуметтік процестің субъективті және объективті жақтарының өзара қарым-қатынасын көрсетеді [18, 10 б.].

Әлеуметтік ұстаным жалпы сипаттамаларға ие:

- ұстаным - бұл қандай-да бір әлеуметтік объектіге қатысты жеке тұлғаның бейімділігін анықтайтын фактор;

- бұл белгілі бір объектіге қатысты индивид мінез-құлығының тұрақты факторы;

- ұстаным тек индивид іс-әрекетінде көрінеді, яғни іс-әрекеттер арқылы делдалдық етеді;

- ұстаным әрдайым ситуацияға байланысты, өйткені ол индивидтің әрекет ететін шынайы әлеуметтік ортаның бірқатар нақты факторларының әсерінен қалыптасады және ең алдымен осы нақты әлеуметтік орта жағдайында көрінеді; әлеуметтік ортаның факторларының күрт өзгеруі де ұстанымды қайта құруды анықтайды;

- ұстаным белгілі бір әлеуметтік рөлдер мен қажеттіліктерді иеленуші ретінде индивидтің әрекет ететін жағдайда қалыптасады;

- ұстаным бағалау сипатымен негізделеді: ол индивид үшін объектінің маңыздылығын көрсетеді;

- ұстаным - бұл жеке тұлғаның құндылықтар жүйесінің көріну формаларының бірі [18, 11 б.].

Кейінгі уақытта жастар мен жасөспірімдердің әлеуметтік демографиялық топ ретінде әлеуметтік ұстанымдарға қатысты зерттеулер кең ауқымды зерттелді. Демографиялық ұстанымдарға байланысты балалар мен жасөспірімдердің демографиялық әлеуметтену факторларын қалыптасуына әлеуметтік институттардың ықпал ету қажеттілігі туралы дәлелдер келтірілген [20, 149-154 б.]. Сондай-ақ, әлеуметтік ұстаным әлеуметтік-психологиялық тұжырымдамалар аясындағы көші-қон ниеттері өзіндік ерекшелігі ретінде негізделген, әлеуметтік салыстыруды қажет ететін көші-қон ұстанымдары зерттелді [21]. Сонымен қатар, жастардың есірткіні қолдануға деген әлеуметтік ұстанымдарының ерекшеліктерін зерттеліп, әлеуметтік мотивтер анықталды [22, 138-160 б.]. Қазіргі жағдайда жасөспірімдердің алкогольдік ішімдіктерді ішуге деген әлеуметтік-мәдени көзқарастарын қалыптастырудың ерекшеліктері мен негізгі факторларын зерттеулер бар [23, 19 б.].

Демек, әлеуметтік ұстанымдар феномен ретінде әлеуметтану ғылымында теориялық концепциялардың дамуы бұрыннан келе жатқан дәстүрлерге ие. Әлеуметтік тіл білімінде тілдік ұстанымдарды қоғамдағы тілдік бағдарлары, тілге деген адалдық пен ниеті түзулік, тілдің беделі, оны үйренуге деген дайындық және т.б. сипаттайды [24]. Осыған байланысты әлеуметтік-тілдік ұстанымдардың негізгі процестердің қазіргі тілдік бағытталуына ықпал ететін факторларды анықтаған жөн. Бұл әлеуметтік, экономикалық, мәдени, саяси, тарихи, ұлттық, этникалық, діни, азаматтық, тілдік дискурс анықтайды. Әлеуметтік кеңістік және уақыт тұрғыдан мысалы, бұрынғы өткен кезең тарихи, мәдени, бұрынғы жетістіктерді анықтаса, қазіргі уақыт қарым-қатынас, байланыстар мен әлеуметтік желілер, уақыт өткізу, демалыс, сауықтыру, кәсіби, ғылым мен технологиялардың дамуымен байланыстырылады.

Пайдалнылған әдебиеттер тізімі:

1. Thomas W. and Znaniecki F. *The Polish Peasants in Europe and America. Vol. 1.-Boston, 1918;*
2. Девятко И.Ф. *Измерение установки: становление социологической парадигмы / Методика и техника социологических исследований. 1991 - С.49-60. <http://ecsocman.hse.ru/data/239/927/1216/05Devyatko.pdf>*

3. Ганжа А.О., Зотов А.А. Гуманистическая социология Флориана Знанецкого // Социологические исследования. 2002. № 3. С. 112–120;
4. Alport G. W. *Pattern and Growth in Personality*. - N.Y., 1964. - 593P.;
5. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки. - Тбилиси: Изд-во Акад. наук Груз. ССР, 1961. - 210 с.;
6. Узнадзе Д.Г. Психологические исследования. - М.: Наука, 1966. - 451 с.;
7. Гордеева С.С. Сущность и структура социальной установки в социологии и социальной психологии//ВЕСТНИК ПЕРМСКОГО УНИВЕРСИТЕТА. 2016. Выпуск 3 (27);
8. Савельев И.А. К вопросу о формировании и актуализации социальных установок субъектов управленческой деятельности//Социум и власть 2015. № 1 (51). 26 б.;
9. Девяткин А.А. Явление социальной установки в психологии XX века. Калининград, 1999. 309 с.
10. Lutz R.A. *Functional Approach to Consumer Attitude. Advances in Consumer Research* / eds. by K. Hunt, A. Abor. MI: Association for Consumer Research, 1978, vol. 5, pp. 360–369. (In English).;
11. Шихирев П.Н. Современная социальная психология США. М.: Наука, 1979. 344 с.;
12. Thurstone L. *The measurement of social attitudes* // J.Abnorm. Soc.Psychology, 1931.;
13. Надирашвили Ш.А. Установка и деятельность. - Тбилиси: Изд-во Мецниереба, 1987. -361 с.;
14. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии / Под ред. Е.В. Шороховой. - М., 1975. - С.89-105.
15. Ильюшкин В.В. Социальный стереотип как концентрированное выражение социальной установки // Вестник науки и образования. 2015. №1 (3). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-stereotip-kak-kontsentririrovannoe-vyrazhenie-sotsialnoy-ustanovki>;
16. Дэвис, Дж. Социология установки // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы сокр.; пер. с англ. В.В. Воронина и Е.В. Зиньковского. М. Прогресс, 1972. С. 54–60;
17. Бурдые, П. Социология социального пространства. СПб., 2007. 288 с.;
18. Стегний В.Н. Социологический подход к определению категорий «Социальные установки» и «Ценностные ориентации личности» // Вестник ПНИПУ. Социально-экономические науки. 2017. №2. – С. 8–17. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiologicheskij-podhod-k-opredeleniyu-kategoriy-sotsialnye-ustanovki-i-tsennostnye-orientatsii-lichnosti>;
19. Социологический словарь: пер. с англ. / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер; под ред. С.А. Ерофеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономика, 2004. – 620 с.;
20. Антонов, Г. В. Демографические установки населения как объект государственной демографической политики. Власть 2015, 21, 149-154;
21. Кузнецова С.А. Миграционные установки как специфический вид социальных установок // Вестник РУДН. Серия: Психология и педагогика. 2012. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/migratsionnye-ustanovki-kak-spetsificheskij-vid-sotsialnyh-ustanovok>;
22. Нахимова Я.Н., Ромашкина Г.Ф. Социальные установки молодежи на употребление наркотиков и профилактика наркомании. Образование и наука. 2017;19(6):138-160. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2017-6-138-160>;
23. Гордеева С.С. Формирование установок на потребление алкоголя у подростков: социологический анализ: автореферат дис. кандидата социологических наук: 22.00.04. - Екатеринбург, 2016. - 19 с. <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/38709/1/urgu1534.pdf>;
24. Алтынбекова О.Б. Этноязыковые процессы в Казахстане: монография /, - Алматы: Экономика, 2006. - 416 с.

References:

1. Thomas W. and Znaniecki F. *The Polich Peasants in Europe and America*. Vol. 1.-Boston, 1918;
2. Devyatko I.F. *Izmerenie ustanovki: stanovlenie sociologicheskoy paradigmy / Metodika i tekhnika sociologicheskikh issledovaniy*. 1991 - S.49-60. <http://ecsocman.hse.ru/data/239/927/1216/05Devyatko.pdf>
3. Ganzha A.O., Zotov A.A. *Gumanisticheskaya sociologiya Floriana Znanecogo* // Sociologicheskie issledovaniya. 2002. № 3. S. 112–120;
4. Alport G. W. *Pattern and Growth in Personality*. - N.Y., 1964. - 593P.;
5. Uznadze D.N. *Eksperimental'nye osnovy psihologii ustanovki*. - Tbilisi: Izd-vo Akad. nauk Gruz. SSR, 1961. - 210 s.;
6. Uznadze D.G. *Psihologicheskie issledovaniya*. - M.: Nauka, 1966. - 451 s.;
7. Gordeeva S.S. *Sushchnost' i struktura social'noj ustanovki v sociologii i social'noj psihologii*//VESTNIK PERMSKOGO UNIVERSITETA. 2016. Vypusk 3 (27);
8. Savel'ev I.A. *K voprosu o formirovanii i aktualizacii social'nyh ustanovok sub"ektov upravlencheskoj deyatel'nosti*//Socium i vlast' 2015. № 1 (51). 26 б.;
9. Devyatkin A.A. *YAvlenie social'noj ustanovki v psihologii HKH veka*. Kaliningrad, 1999. 309 s.
10. Lutz R.A. *Functional Approach to Consumer Attitude. Advances in Consumer Research* / eds. by K. Hunt, A. Abor. MI: Association for Consumer Research, 1978, vol. 5, pp. 360–369. (In English).;

11. SHihirev P.N. *Sovremennaya social'naya psihologiya SSHA*. M.: Nauka, 1979. 344 s.;
12. Thurstone L. *The measurement of social attitudes* // *J.Abnorm. Soc.Psychology*, 1931.;
13. Nadirashvili S.H.A. *Ustanovka i deyatelnost'*. - Tbilisi: Izd-vo Mecniereba, 1987. - 361 s.;
14. Yadov V.A. *O dispozicionnoj regulyacii social'nogo povedeniya lichnosti* // *Metodologicheskie problemy social'noj psihologii* / Pod red. E.V. SHorohovoj. - M., 1975. - S.89-105.
15. Il'yushkin V.V. *Social'nyj stereotip kak koncentrirovannoe vyrazhenie social'noj ustanovki* // *Vestnik nauki i obrazovaniya*. 2015. №1 (3). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-stereotip-kak-kontsentririrovannoe-vyrazhenie-sotsialnoy-ustanovki>;
16. Devis, Dzh. *Sociologiya ustanovki* // *Amerikanskaya sociologiya. Perspektivy, problemy, metody sokr.*; per. s angl. V.V. Voronina i E.V. Zin'kovskogo. M. Progress, 1972. S. 54–60;
17. Burd'e, P. *Sociologiya social'nogo prostranstva*. SPb., 2007. 288 s.;
18. Stegnij V.N. *Sociologicheskij podhod k opredeleniyu kategorij «Social'nye ustanovki» i «Cennostnye orientacii lichnosti»* // *Vestnik PNIPU. Social'no-ekonomicheskie nauki*. 2017. №2. – S. 8–17. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiologicheskij-podhod-k-opredeleniyu-kategoriy-sotsialnye-ustanovki-i-tsenostnye-orientatsii-lichnosti>;
19. *Sociologicheskij slovar'*: per. s angl. / N. Aberkrombi, S. Hill, B.S. Terner; pod red. S.A. Erofeeva. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: Ekonomika, 2004. – 620 s.;
20. Antonov, G. V. *Demograficheskie ustanovki naseleniya kak ob'ekt gosudarstvennoj demograficheskoy politiki*. *Vlast'* 2015, 21, 149-154;
21. Kuznecova S.A. *Migracionnye ustanovki kak specificheskij vid social'nyh ustanovok* // *Vestnik RUDN. Seriya: Psihologiya i pedagogika*. 2012. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/migratsionnye-ustanovki-kak-spetsificheskij-vid-sotsialnyh-ustanovok>;
22. Nahimova YA.N., Romashkina G.F. *Social'nye ustanovki molodezhi na upotreblenie narkotikov i profilaktika narkomanii*. *Obrazovanie i nauka*. 2017;19(6):138-160. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2017-6-138-160>;
23. Gordeeva S.S. *Formirovanie ustanovok na potreblenie alkogolya u podrostkov: sociologicheskij analiz: avtoreferat dis. kandidata sociologicheskikh nauk: 22.00.04. - Ekaterinburg, 2016. - 19 s.* <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/38709/1/urgu1534.pdf>;
24. Altynbekova O.B. *Etnoyazykovye processy v Kazahstane: monografiya* / - Almaty: Ekonomika, 2006. - 416 s.

FTAMP 04.51.67

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-8940.14>

Г.Б. Есбергенова*

Әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының докторанты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет,
Қазақстан, Алматы, e-mail.: gulnur_2288@mail.ru

БАЛАЛАР ҮЙІНДЕ ТӘРБИЕ АЛУШЫЛАР АРАСЫНДАҒЫ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША ТЕОРИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР МЕН ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ ТҮСІНІКТЕРДІ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада балалар үйінде тәрбие алушылар арасындағы девиантты мінез-құлық мәселелері бойынша теориялық тәсілдер мен тұжырымдамалық түсініктер талданады. Теориялық және концептуалды талдау американдық, европалық, ресейлік авторлар мен ЮНИСЕФ-тің 2011 жығы «Қазақстанның мемлекеттік интернат мекемелерінде балаларға қатысты зорлық-зомбылық: бағалау» атты есебіне сүйенеді.

Бұл мақалада негізгі назар балалардың девиантты мінез-құлқының феноменіне теориялық және концептуалды талдау жасаумен байланысты. Автор мақалада жалпы балалар үйіндегі тәрбиеленушілердің девиантты мінездеріне мысал келтіре отырып, осы уақытқа дейін әлемде жүргізілген бірнеше зерттеулердің нәтижелерін ала отырып, балалар үйінде тәрбиеленушілердің арасында көп кездесетін девиантты мінездерінің түрлерін қарастырады.

Мақалада зерттелетін мәселеге тікелей және жанама қатысы бар ғылыми-зерттеу жұмыстарына егжей-тегжейлі шолу жасауға әрекет жасалды. Бұл зерттеулер түрлі кәсіби журналдардан, коммерциялық журналдардан және басқа да көздерден жиналған.

Түйін сөздер: девиантты мінез-құлық, балалар үйі тәрбиеленушілері, деликвентті мінез.